Справа з латиною, що нею вже давно морочать нам голову, нагадує мені про один випадок з часів моєї молодості.

Я вчився тоді у приватній школі в одному великому місті, в пансіоні Робіно, що славився на всю провінцію латинською мовою, яку там добре викладали.

Уже десять років пансіон Робіно перемагав на всіх конкурсах міський державний ліцей та всі колежі супре-фектури — і то все, казали люди, завдяки викладачеві, простому викладачеві, панові Пікдану, чи, радше, дядькові Пікдану.

Був він на вигляд ні старий, ні молодий, сивий зовсім, з тих, що ніяк не можна визначити їхнього віку, а, тільки поглянувши, вгадаєш зразу історію його життя. В двадцять літ вступив він до якоїсь школи вчителем, аби мати змогу самому вчитися далі і стати ліценціатом, а потім і доктором письменства, але так засмоктало його це безщасне життя, що й зостався, як був, учителем на цілий вік. Одначе замилування латиною не покинуло його, не давало спокою, мов якась хвороблива пристрасть. Він безперестанку читав латинські твори, поетичні, прозаїчні та історичні, перекладав їх, тлумачив, коментував уперто, мов той маніяк.

Якось він надумався примусити всіх учнів свого класу, щоб вони відповідали йому тільки по-латинському, і вперто домагався свого, аж поки вони не звикли розмовляти з ним латинською мовою, мовби своєю рідною.

Він дослухався до них, як диригент вислухує на репетиції музикантів, щохвилини стукаючи лінійкою по пюпітру.

— Добродію Лефрер, добродію Лефрер! Ви зробили синтаксичну помилку! Хіба не пам’ятаєте правила?..

— Добродію Плантель! У вас французький зворот, а зовсім не латинський. Треба зрозуміти властивості мойи. Ось слухайте…

Отож слухали так, що учні з пансіону Робіно дістали наприкінці року всі нагороди за твори, переклади та промови з латини.

Наступного року власник пансіону, хитрий, як мавпа, чоловічок, що й сам скидався на мавпу своїми чудними гримасами та вихилясами, звелів надрукувати на своїх програмах, рекламних оголошеннях і навіть написати на вивісці своєї школи: "Спеціальне вивчення латинської мови. П’ять перших нагород одержано у змаганні з п’ятьма класами ліцею. Дві почесні нагороди на загальному конкурсі ліцеїв та колежів Франції".

Такі перемоги пансіон Робіно здобував десять років. Аж батька мого звабив той успіх, і він віддав мене екстерном до Робіно, якого ми взивали Робінетто або Робінеттіно; до того мав я окремо вчитися з дядьком Пікданом за п’ять франків на годину, з яких викладачеві припадало два, а хазяїнові три франки. Я мав тоді вісімнадцять років і вчився у філософському класі.

Ця наука моя відбувалася в маленькій кімнатці, що вікнами виходила на вулицю. Дядько Пікдан, так воно трапилось, замість балакати зі мною по-латинському, як то він робив у класі, розповідав мені по-французькому про свою недолю. Без рідних, без приятелів, він полюбив мене, бідолаха, і виливав мені свою печаль.

Ніколи, десять уже чи п’ятнадцять літ, не говорив він ні з ким по щирості.

— Я мов той дуб у пустелі,— казав.

Інші викладачі нехтували його. Ні з ким у місті він не знався, бо не мав вільної хвилини, щоб зав’язати стосунки.

— І по ночах навіть не вільний я, мій друже, а це мене найбільше смутить. Я мрію мати власну кімнату, з меблями, з книжками, з різним дріб’язком, що належали б мені та до яких ніхто інший не доторкався б. Але я не маю нічого свого, крім штанів та сурдута, нічого, ні матраца навіть, ні подушки. Не маю свого куточка, де б я міг прихилитись, хіба тільки, як даю лекції в цій кімнаті. Чи ви це розумієте? Людина вік живе, не маючи права, не маючи ніколи часу побути на самоті, хоч би де-небудь, щоб подумати, погадати, попрацювати, помріяти 1 Ох, любий мій! Мати ключа, ключа від дверей, мати змогу ті двері замкнути, — ото щастя, то єдине, єдине щастя!

А тут удень наука, дітвора, галас, а вночі дортуар, та сама дітвора, хропіння. І сплю я на людях, між двома рядами ліжок з тими невігласами, мушу за ними наглядати. Я не можу ніколи побути сам із собою, ніколи! Як вийду з дому на вулицю — там повно людей, а як, стомившись од ходіння, зайду до кафе, там повно диму, повно гравців на більярді. Це в’язниця, каторга, кажу вам.

Я запитав його:

— Чому ви, пане Пікдане, не взялися до іншого якого

діла?

— А до якого, голубчику? — вигукнув він. — До якого? Я ні швець, ні столяр, ні капелюшник, ні пекар, ні перукар. Я знаю тільки латину і не маю диплома, що дозволяв би дорого брати за лекції. Коли б я мав докторський ступінь, то одержував би сто франків за те, за що тепер одержую сто су. І викладав би я, напевне, гірше, бо досить було б мого звання, щоб. підтримати свою славу.

Часом він казав:

— Тільки мені й відпочинку в житті, що ті години, коли я з вами. Не журіться, ви на тому не втратите нічого. На лекціях я надолужу — балакатимете в мене вдвоє більше, як інші.

Якось я наважився й запропонував йому цигарку. Він зразу остовпів, поглянув на мене, тоді оглянувся на двері:

— А якби хто зайшов, мій любий?

— То будемо курити коло вікна.

І ми пішли, поспирались на вікно від вулиці, ховаючи в зігнутій трубочкою долоні тоненькі верчики тютюну.

Навпроти нашої кімнати була прасувальня. Там чотири жінки в білій одежині совали по розстеленій перед ними білизні важкими, гарячими залізками, з-під яких розходилася пара.

Раптом вийшла звідтіль ще одна, п’ята, держачи на руці великого кошика, що перегинав її стан на один бік, — розносила по домах випрасувані сорочки, хусточки, простирала. Стала на порозі, ніби вже втомившись, звела очі вгору, всміхнулась, побачивши, що ми куримо, і послала нам вільною рукою жартівливий поцілунок, поцілунок безжурної робітниці. Тоді пішла собі тихою ходою, човгаючи черевиками.

Була то дівчина років двадцяти, маленька, худорлява, бліда, досить гарна, пустотлива на вигляд, з усміхненими очима під русим сяк-так зачесаним волоссям.

Розчулений дядько Пікдан прошепотів:

— Це-то робота, та ще для жінки! Справжня коняча робота.

Він розжалобився над простим людом, над злиденним його життям. Мав екзальтоване серце сентиментального демократа і говорив про важку робітницьку працю фразами з Жан-Жака Руссо зі сльозами в голосі.

Другого дня, коли ми поспирались на те саме вікно, та сама робітниця побачила нас і крикнула жартівливим голосом, показавши нам обома руками носа:

— Добридень вам, школярі!

Я кинув їй цигарку, і вона зараз почала курити. А решта прасувальниць, всі чотири, кинулися до дверей, простягаючи руки — хотіли й собі по цигарці.

І так щодня міцніли дружні стосунки поміж робітницями з прасувальні та неробами з пансіону.

На дядька Пікдана справді смішно було й глянути. Трусився, щоб ніхто його не побачив, бо міг би через те втратити посаду, робив несміливі, чудернацькі жести — достотня міміка закоханого на сцені,— а на те жіноцтво сипалсг, мов картеччю, поцілунками.

Зрадлива думка наклюнулася у мене в голові. Якось, увійшовши до нашої кімнати, я промовив тихенько до старого вчителя:

— Ви й не повірите, пане Пікдане, зустрів я оту пралеч-ку! Оту, знаєте, з кошиком… балакав з нею!

Він запитав, стурбований трохи моїм тоном:

— А що вона вам сказала?

— Вона казала мені… Господи… казала… що ви їй дуже сподобались… Власне кажучи, я гадаю… я гадаю… що вона трохи у вас закохалась…

Я побачив, як він зблід.

— Вона, — промовив на те, — вона сміється з мене, певне. В мої літа такі речі не трапляються.

Я відповів поважно:

— А чому ж? Ви ще хоч куди!

Помітивши, що зачепив йоґо за живе, я більше не на-полягав.

Але щодня запевняв Пікдана, ніби бачив те дівча, ніби балакав з ним про нього, так спритно, що він повірив нарешті і почав посилати робітниці палкі, промовисті поцілунки.

Аж трапилось, що раз уранці, йдучи до пансіону зустрів я її справді. Під ступивсь до неї, не вагаючись, ніби знався

з нею десять яких літ:

— Добридень, панночко! Як ся маєте?

— Якнайкраще, пане, дякую.

— Хочете цигарку?

— О, не на вулиці ж!

— Викурите в себе вдома.

— Тоді, будь ласка.

— Скажіть мені, панночко, ви не знаєте?

— Що саме, пане?

— Старий… старий мій учитель…

— Дядько Пікдан?

— Так, дядько Пікдан. То ви знаєте, як він зветься?

— Та Боже ж мій! Ну то що?

— А те, що він у вас закохався!

Вона почала сміятись, мов божевільна.

— Це неправда! — скрикнула.

— Е ні, правда! Він мені про вас говорить на лекціях весь час. Можу закластись, що він вас посватає, от що!

Вона перестала сміятись. Від згадки про весілля кожна дівчина поважніє. Тоді знову сказала недовірливо:

— Це неправда!

— Присягаюсь перед вами, що це правда.

Вона взяла з землі кошика, що поставила була коло себе.

— Що ж! Побачимо, — промовила.

І пішла собі*

Ввійшовши тільки до пансіону, я одкликав набік дядька Пікдана.

— Треба до неї написати. Вона за вами не дасть собі ради.

І він написав довгого листа, делікатного, зворушливого, повного пишномовних фраз та перифраз, метафор, порівнянь, філософії, професорської ввічливості, справжній шедевр сміховинної грації, а я взявся передати його до рук молодій особі.

Вона прочитала листа поважно, зворушена.

— Як він гарно пише! — прошепотіла. — Видно, що то людина освічена. Чи ж він справді мене буде сватати?

Я відказав одважно?

— Боже мій! Він голову тратить за ваші.

— То годилося б йому запросити мене на обід, на "Острів у квітах".

Я пообіцяв, що її запросять.

Дядько Пікдан дуже розчулився з того, що я йому про неї ровказав.

— Вона вас любить, пане Пікдане, — докинув я. — Вона чесна дівчина, я так думаю; Не слід її зводити, щоб кинути потім.

Він одказав^ твердо:

— Але ж я також чесна людина, мій друже.

Не мав я, сказати по правді, ніякого певного заміру. Я жартував, жартував, як школяр, та й годі. Розгадавши усього старого, наївного, простосердого, боязкої вдачі вчителя, я бавився, не питаючи, що з того буде. Я мав вісімнадцять років і здавна вже в ліцеї пішла про мене слаюа, як про митця на всякі штуки.

Отже, змовились ми, що дядько Пікдан та я поїдемо в фіакрі до перевозу "Коров’ячий хвіст", зустрінемось в тому місці з Анжелгоо, і там я посаджу їх у свій човен, бо

ч в ті часи захоплювався веслуванням. Тоді відвезу їх на "Острів у квітах", де ми й пообідаємо, всі троє. Я сам до них попросився: хотів натішитись зі свого тріумфу, а старий, погодившись з моїми міркуваннями, доводив тим самим, що й справді стратив голову, так ризикуючи своїм становищем.

Коли ми прибули до перевозу, де мій човен ще зранку стояв прив’язаний, я побачив у траві, чи радше понад високою травою на крутому березі величезну червону парасолю, щось схоже на химерну гігантську маківку. Під парасолею чекала нас— наша прасувальниця в недільному вбранні. Я здивувався: вона справді була гарненька, хоч блідава, принадна, хоч у манерах її трохи відчувалося передмістя.

Дядько Пікдан зняв перед нею шапку, вклонився. Вона подала йому руку. Подивились одне на одного, слова не мовивши. Посідали потім у мій човен, і я взявся до весел.

Сиділи обоє поруч на задній лавочці.

Старий перший розпочав мову:

— Гарна година сьогодні для прогулянки на човні.

— О, певне! — одказала вона стиха.

Попустила руку за водою, доторкуючись злегка до води пальцями, що залишали по собі вузенький, прозорий, мовби скляне лезо, прослідок. Постало з того тихе хлюпотіння, вода побіля човна злегенька збурювалась гарненькою хвилькою.

Коли прибули до ресторану, вона розговорилася, вибрала обід: смажену рибу, Курча, салат. Потім повела нас по острову, а знала його чудово.

Зробилась тоді весела, пустотлива, насмішкувата, навіть надто.

Аж до десерту не заводили мови про кохання. Я поставив шампанського, і дядько Пікдан був добре під чаркою. Вона, й сама вже веселенька, озвалась до нього:

— Пане Пікне! 8

А він раптом:

— Вас, панно, пан Рауль повідомив про мої до вас почуття?

Вона споважніла, мов який суддя.

— Так, добродію.

— Чи й ви так само до мене прихильні?

— На таке питання не відповідають ніколи.

Він хвилювався, аж задихався.

— Чи ж, одначе, — промовив, — настане колись такий час, коли я зможу вам сподобатись?

Вона осміхнулась.

— Телепню. Та ви ж дуже милий!

— Чи ви, одначе, панночко, гадаєте, що за який час ми змогли б…

Вона завагалась на хвилину, а тоді промовила тремтливим голосом:

— Це ви до того кажете, щоб зі мною побратися? Бо інакше ніколи, так і знайте!

— Так, моя панно!

— Ну, згода, пане Пікне!

Так ці дві нерозважливі голови дали одне одному слово, і все через якогось хлопчину. Але я не думав, що воно насправжки, а вони, може, й поготів. На неї найшла непевність:

— Знаєте, не маю я нічого, жодного су.

Він пробелькотав, бо п'яний був, як Сілен:

— А я, я маю заощаджених п’ять тисяч франків.

Вона скрикнула радісно:

— Як так, то ми могли б щось улаштувати!

Він занепокоївся:

— Влаштувати? Що?

— А хіба я знаю? Там побачимо. З п’ятьма тисячами франків багато можна зробити. Ви ж не захочете, щоб я пішла жити у ваш пансіон, правда?

Він аж ніяк так далеко не сягав, мурмотів тільки, зніяковівши остаточно:

— Влаштувати? Що? Це не з руки. Я тільки латину й знаю.

Вона й собі задумалась, перебираючи в пам’яті всі професії, яких для нього прагнула.

— Не могли б ви бути лікарем?

— Ні, не маю на те диплома!

— А аптекарем?

— Ще й поготів.

Вона радісно скрикнула — знайшла-таки!

— Тоді ми купимо бакалійну крамницю! О, яке щастя! Бакалійну крамницю! Невеличку, звичайно, з п’ятьма тисячами франків далеко не заїдеш.

Він обурився.

— Ні, не можу я крамарювати… Мене… мене… мене занадто знають… Я розуміюсь тільки… тільки… тільки на латині… я…

Та вона влила йому в рота повну склянку шампанського. Він випив і затих.

Ми знову сіли в човен. Ніч була темна, дуже темна. Проте я добре бачив, як вони обнімались та поцілувались кілька разів.

Виникла з того страшна катастрофа.

Дізналися про наше свавільство, вигнали за те дядька Пікдана. А батько мій, теж обурившись, одіслав мене кінчати вивчення фїлософії до пансіону Ріболе.

Я склав іспит на бакалавра за шість тижнів після того. Тоді поїхав до Парижа вивчати право; повернувся до рідного міста тільки за два роки.

На розі вулиці Серпан впала мені в око крамниця. Читаю: "Колоніальні товаіри. Пікдан". А знизу, щоб було кожному зрозуміло: "Бакалія".

Я гукнув:

— Quantum mutatus ab illo!..9

Він підвів голову, забув про покупця, кинувся до мене, простягаючи руки:

— А, молодий мій друже, це ви, мій друже молодий? Який же я радий, який я радийі

Показна жінка, дуже огрядна, вийшла сквитаю з-поза прилавка і впала мені на груди. Я ледве впізнав її, така вона стала гладка.

— То справи йдуть добре? — запитав я.

Пікдан відповів, взявшися знову до ваги:

— О, дуже добре, дуже добре! Я заробив три тисячі франків чистих, цього року!

— А латина, пане Пікдане?

— Е, Боже мій, латина! Латина, латина, бачите, — з неї й на харч не вистачає!

8

"Пікдан" — французькою мовою "гострозубий", "пікне" — "гостроносий".

9

Як усе змінилося відтоді! (Лат.)